

Kościół pw. Zwiastowania NMP w Potulicach jako źródło historii XIX wieku i obiekt złożonych prac renowatorskich.

Julia Paulina Stachel
julia.paulina.stachel@gmail.com
tel.: 781 276 145

Alicja Nabakowska
alicja.nabakowska@gmail.com
tel.: 733 182 543

Zespół Szkół Budowlanych im. Jurija Gagarina
ul. Jana Pestalozziego 18, Bydgoszcz
tel.: 52 341 03 29

Klasa 4R (Technik renowacji elementów architektury z innowacją architektura wnętrz)
Nauczyciel: p. Barbara Binkowska

Źródła:

SECCO Konserwacja Zabytków Anna i Rafał Jaguś,
„Dokumentacja konserwatorska prac przy Kościele pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Potulicach”, Toruń, 2017.

SECCO Konserwacja Zabytków Anna i Rafał Jaguś,
„Dokumentacja przebiegu prac konserwatorsko-restauratorskich na ścianach wewnętrznych Kościoła pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Potulicach”, dokumentacja konserwatorska, Potulice, 2018-2019.

SECCO Konserwacja Zabytków Anna i Rafał Jaguś,
„Dokumentacja przebiegu prac konserwatorsko-restauratorskich na elementach wyposażenia Kościoła pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Potulicach”, dokumentacja konserwatorska, Potulice, 2021.

https://potulice.chrystusowcy.pl/pages/kosciol_i_parafia.php

Głównym poruszonym przedmiotem są kompleksowe prace konserwatorsko-restauratorskie przeprowadzone w latach 2009-2026 w Kościele pw. Zwiastowania NMP w Potulicach znajdującego się na ulicy Szkolnej 9 w gminie Nakło. Opisywany zabytek znajduje się w rejestrze zabytków pod numerem A/53 z 05.10.1970 roku.

Kościół w Potulicach wzniesiono na fundamencie kamiennie-ceglany łączonym zaprawą mineralną, z kamiennym zewnętrznym licem wykonanym z regularnych obrobionych granitowych głazów narzutowych. Jego mury to ściany z cegły palonej pełnej ułożonej w wążku krzyżkowym łączonej podobnie jak fundament - zaprawą mineralną, w tej zaprawie wykonano detal architektoniczny w technice narzutu. Elewacje obiektu są malowane. Poprzednie prace restauratorskie obejmowały naprawy tynku zaprawą mineralną zawierającą spoiwo cementowe oraz przemalowania elewacji w technice klejowej.

Obiekt reprezentuje styl neoklasycystyczny z cechami późnego klasycyzmu.

Stan obiektu przed
przystąpieniem do prac
konserwatorskich.

SECCO Konserwacja Zabytków
Anna i Rafał Jaguś,
dokumentacja fotograficzna.

HISTORIA OBIEKTU

Dzisiejszy Kościół parafialny pw. Zwiastowania NMP, a dawna kaplica pałacowa, została wzniesiona w 1862 roku. Budowę tego obiektu, zaprojektowanego przez Leonarda Jana Ludwika Marconiego, ufundował ówczesny właściciel wsi Kazimierz Wojciech Potulicki. Konkretniej była to dworska kaplica rodziny fundatora, która później stała się zarazem ich mauzoleum - umiejscowiona była w sąsiedztwie pałacu Potulickich.

Również 10 lat później, w 1872 roku, Kazimierz Potulicki ufundował dwa epitafia, utrzymane w takim samym jak kaplica, klasycystycznym stylu; po jednym dla swojej matki Gabrieli Potulickiej z Mielżyńskich, oraz dla swojej małżonki Marii Potulickiej z Zamoyskich. Epitafia te, przyozdobione dekoracjami palmetowymi, są w kształcie edykuł i posiadają marmurowe tabliczki inskrypcyjne oraz medaliony przedstawiające popiersia pochowanych tam osób.

Dopiero w 1935 roku ufundowano kolejne epitafium, to z kolei poświęcone Anieli Hr. Potulickiej, a wykonane z czerwonego marmuru kieleckiego, którego autorem był - według widniejącej tam inskrypcji - Kard. August Hlond.

Rozpoczęta w 1932 roku, przez kapłanów Towarzystwa Chrystusowego, posługa duszpasterska przeznaczona była dla miejscowej ludności i trwała do 1939 roku. W tamtym okresie kościół Potulickich i plebania były własnością Fundacji Potulickich, a kaplica zakonna znajdowała się w ich Pałacu. Niestety podczas trwania II wojny światowej, kaplice pełniły funkcję magazynów, a tuż po zakończeniu wojny komunistyczna władza odcięła dostęp do nich i nie można było kontynuować tam duszpasterstwa.

Dopiero 13 sierpnia 1971 roku powrócono do religijnej funkcji tego miejsca dzięki inicjatywie kardynała Stefana Wyszyńskiego. 12 stycznia 1980 roku natomiast erygowano ten kościół jako parafię z ks. Bogdanem Krysińskim jako proboszczem na czele. Od 1993 roku duszpasterstwo jest prowadzone przez księży z Towarzystwa Chrystusowego.

PRZEBIEG PRAC RENOWATORSKICH

Obiekt stanowi unikatowy przykład zachowanej architektury późnoklasycystycznej regionu, którego integralność technologiczna i malarska przez lata była zagrożona przez ingerencje wtórne. Budynek został wzniesiony w tradycyjnej technice murowanej charakterystycznej dla budowli II połowy XIX wieku. Jego fundament wykonano jako kamienno-ceglany, łączony zaprawą mineralną. Zewnętrzne lico pokryto regularnie opracowanymi granitowymi głazami narzutowymi, świadczącymi o świadomości technicznej w stosowaniu materiałów odpornych na wilgoć i uszkodzenia mechaniczne. Ściany powstały z pełnej cegły palonej ułożonej w wąż krzyżkowy i łączonej zaprawą wapienno-piaskową mającej charakter mineralny. Elewacje również pokryto wapiennym tynkiem mineralnym, który jednocześnie stanowił warstwę wyrównującą i podłoże pod prace malarskie. Detal architektoniczny w postaci lizen, gzymsów, opasek okiennych czy archiwolt został wykonany w technice narzutu zaprawy mineralnej bezpośrednio na murze.

Wnętrze kościoła miało analogiczny charakter – wapienne tynki stanowiły podłoże pod dekorację malarską. Wnioskując po epoce w jakiej było wykonane zakłada się, że zostało wykonane w technice kazeinowo-wapiennej. Dominowała w nim stylistyka architektoniczna i marmoryzacja w postaci

imitacji okładzin kamiennych, subtelnych podziałów kolorystycznych, płycinowych luster oraz pasów mających za zadanie akcentowanie elementów konstrukcyjnych.

Z kolei więźbę dachową pierwotnie wykonano w konstrukcji drewnianej pokrytej łupkiem kamiennym będącym trwałym materiałem zgodnym ze stylistyką klasycystyczną.

Wyposażenie obiektu jasno reprezentuje wysoki poziom rzemiosła. Epitafium Marii z Zamoyskich Potulickiej (nr. rej. ; B/334/5) wykonane z piaskowca, marmuru i stiuku z elementami złotego liternictwa, a także drewniana późno klasycystyczna ambona (nr. rej. ; B/334/1) będąca przykładem polichromowanej i złożonej snycerki to przykładowe elementy wyposażenia, które zostały poddane pracom konserwatorsko-restauratorskim.

Kościół pw. Zwiastowania NMP w Potulicach reprezentuje styl neoklasycystyczny o cechach późnego klasycyzmu. Formalnymi elementami obiektu świadczącymi o jego przynależności do wspomnianego nurtu są ścisła kompozycja obecna w trójosiowej elewacji frontowej z wyraźnie zaakcentowaną osią główną, kolumnowy portyk będący bezpośrednim nawiązaniem do architektury antycznej, obecne nad elewacją i prezbiterium trójkątne frontony. Dodatkowo wyraźne podziały poziome w postaci gzymsów między kondygnacyjnych koronujących, lizeny i pilastry mające porządkować elewację budynku oraz ograniczona i ciepła kolorystyka. We wnętrzu szczególnie widoczne jest podporządkowanie dekoracji architekturze, która tworzy z nią wspólną harmonijną i logiczną kompozycję pozbawioną dynamiki, falowania, czy bogatej ornamentyki mogącej świadczyć o nawiązaniu do baroku. Zespół tych cech jednoznacznie kwalifikuje obiekt do nurtu późnego klasycyzmu.

Z dokumentacji sporządzonej przed przystąpieniem do prac konserwatorsko-renowacyjnych można odczytać, że stan zachowania elewacji był niejednorodny. W kontraście do kamiennego cokołu, który zachował się w dobrym stanie, spoiny wykazywały miejscowe ubytki oraz spękania. Tynki elewacyjne w wielu miejscach były odspojone, zdeintegrowane i występowały pęcherze szczególnie w dolnych partiach i okolicach detali architektonicznych. Po ich przeanalizowaniu można było dostrzec pionowe pęknięcia w strefie prezbiterium, liczne naprawy wtórne wykonane za pomocą zapraw cementowych o zbyt wysokiej twardości w stosunku do pozostałych elementów elewacji. Przez użycie zapraw o wyższej wytrzymałości i mniejszej paroprzepuszczalności niż historyczne zaprawy wapienne następowała koncentracja naprężeń co przyspieszało destrukcję cegły. W pracach malarskich zauważono przemalowania farbami klejowymi składające się z co najmniej trzech warstw, łuszczące, płatowo odspajające się powłoki. Z tego powodu warstwy malarskie utraciły funkcję ochronną i estetyczną. Bezpośrednim zniszczeniom uległy również elementy opierzeń blacharskich w których uszkodzone elementy były zawilgocone, a także elementy metalowe z miejscową korozją.

Ściany polichromowane były kilkakrotnie przemalowane, a ostatnią ich warstwę stanowiła grubo nałożona farba olejna szczelnie zamykająca powierzchnię. Doprowadziło to do zamknięcia dyfuzji pary wodnej, możliwe było zaobserwowanie migracji soli oraz łuszczenia na skutek różnic rozszerzalności. Spękania i pęcherze wskazywały na utratę przyczepności warstw malarskich spowodowaną brakiem dyfuzji wilgoci. Występowały na nich rozwarstwienia, lokalne ubytki mechaniczne, tzw. „głuche tynki” oraz utracono czytelność autorskich marmoryzacji. Ze względu na niedopasowanie warstw wtórnych do fizykochemiczności podłoża, degradacja oryginalnych zapraw została wyraźnie przyspieszona.

Elementy wyposażenia również uległy zniszczeniom i wymagały odnowienia. Epitafium wykazywało zabrudzenia, struktura piaskowca była osłabiona, występowały ubytki zapraw i złoceń. Na marmurowej płycie inskrypcyjnej utracono poler, natomiast ambona była zaatakowana przez owady, posiadała ubytki drewna, odspojenia zapraw kredowych oraz zniszczenia warstw złożonych.

Przeprowadzane prace konserwatorsko-renowatorskie zakładały pełną dokumentację fotograficzną i opisową, dezynfekcję, usunięcie wtórnych zapraw cementowych, oczyszczanie powierzchni

doświadczalnie dobraną metodą strumienia pary, stabilizację pęknięć dzięki systemom kotwiącym, impregnację osłabionych partii preparatem krzemoorganicznym, uzupełnienia zaprawami kompatybilnymi, wymianę opierzeń na miedzianą blachę, rekonstrukcję kolorystyki przy pomocy farb silikatowych, retusz polichromii, zabezpieczenie werniksem oraz wykonanie dokumentacji powykonawczej. Wszystkie zastosowane technologie zostały dobrane tak, aby zapewnić im kompatybilność materiałową oraz potencjalną odwracalność w przyszłych działaniach konserwatorskich, a sam program prac opracowano w zgodzie z zasadą minimalnej ingerencji oraz poszanowania autentycznej substancji zabytkowej.

Przebieg prac został podzielony na etapy, zaczynając od dezynfekcji i usunięcia zdeintegrowanych partii zapraw. Następnie elewację oczyszczano metodą strumieniową przy użyciu pary wodnej, pozwalającej na usunięcie wtórnych powłok bez naruszenia oryginalnego tynku.

Ubytki fundamentu zostały wypełnione zaprawą kompatybilną z historyczną. W miejscach występowania zbrojeń stalowych oczyszczano metal i zabezpieczano go emalią alkilową, a następnie zastosowano zaprawę. Podobnie detale i tynki płaskie zostały uzupełnione, a dolne partie pokryto warstwą wyrównującą.

Wnętrze oczyszczano mechanicznie, po wcześniejszym rozmiękczeniu warstw gorącym powietrzem. Farba olejna została całkowicie usunięta. Wykonano podklejenia rozwarstwień i uzupełnienia zapraw, a następnie odtworzono marmoryzację oraz subtelne podziały kolorystyczne.

Ambona została poddana dezynsekcji w celu pozbycia się szkodliwych owadów, impregnacji i naprawom stolarskim. Epitafium oczyszczono, uzupełniono ubytki, odtworzono poler marmuru i złocenia.

Dzięki przeprowadzeniu wyżej opisanych prac osiągnięto efekt zatrzymania procesów destrukcyjnych, przywrócenia prawidłowej paro przepuszczalności przegród, odzyskano pierwotną kolorystykę elewacji i odsłonięto autorską marmoryzację wnętrza. Odzyskano klarowność kompozycyjną i harmonijną kolorystykę, elewacje odzyskały zamierzony przez projektanta trójbarwny charakter. Przede wszystkim jednak przywrócono integralność estetyczną i technologiczną obiektu, a także zabezpieczono substancję zabytkową na przyszłość.

Wykonana realizacja ma znaczenie, które wykracza poza sam obiekt. Jest to bowiem przykład modelowego, etapowego programu konserwatorskiego będącego świadectwem poszanowania oryginalnej technologii. Jest to jedyny w regionie tak kompletny przykład późnoklasycystycznej koncepcji architektoniczno-malarskiej i stanowi on materialne świadectwo kultury rezydencjonalnej XIX wieku. To wzorcowa realizacja łącząca ochronę substancji z przywróceniem funkcji estetycznej. Dziś kaplica stanowi jedyny element dawnego zespołu, który pozwala w pełni odczytać pierwotną wizję architektoniczną.

Powrót do pierwotnej kolorystyki i integralności pozwolił nie tylko zatrzymać proces degradacji, lecz także przywrócić obiektowi jego pierwotną godność architektoniczną jako świadectwa kultury XIX wieku regionu.

Kościół pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Potulicach stanowi jeden z najcenniejszych i najbardziej czytelnych przykładów architektury późnoklasycystycznej w regionie. Obiekt ten zachował w znacznym stopniu swoją pierwotną substancję budowlaną oraz historyczną koncepcję malarską, co czyni go wyjątkowym świadectwem dziewiętnastowiecznej kultury architektonicznej i estetyki rezydencjonalnej. Jego integralność technologiczna i artystyczna była jednak przez lata zagrożona na skutek wtórnych ingerencji remontowych, przeprowadzanych bez uwzględnienia zasad kompatybilności materiałowej i fizykochemicznej. Konieczność opracowania kompleksowego programu konserwatorskiego wynikała z potrzeby zahamowania postępujących procesów destrukcyjnych oraz przywrócenia pierwotnej harmonii kompozycyjnej.

Budynek wzniesiono w tradycyjnej technice murowanej, charakterystycznej dla budowli drugiej połowy XIX wieku. Fundament wykonano jako konstrukcję kamienno-ceglaną, łączoną zaprawą o charakterze mineralnym, opartą na spoiwie wapiennym. Zewnętrzne lico cokołu opracowano z użyciem regularnie układanych granitowych głazów narzutowych. Zastosowanie tego rodzaju materiału świadczy o wysokiej świadomości technicznej budowniczych, którzy wykorzystali surowiec odporny na zawilgocenie, uszkodzenia mechaniczne oraz zmienne warunki atmosferyczne. Kamień pełnił nie tylko funkcję konstrukcyjną, lecz również estetyczną, nadając partii przyziemia odpowiednią rangę wizualną.

Ściany wzniesiono z pełnej cegły palonej, ułożonej w wątku krzyżykowym i łączonej zaprawą wapienno-piaskową o właściwościach mineralnych. Tego rodzaju technologia zapewniała odpowiednią paroprzepuszczalność przegród oraz ich elastyczność, co miało kluczowe znaczenie dla trwałości konstrukcji. Elewacje pokryto tynkiem wapiennym, który pełnił podwójną funkcję – stanowił warstwę wyrównującą oraz podłoże pod opracowanie malarskie. Tynki te, dzięki swojej strukturze kapilarnej, umożliwiały swobodną dyfuzję pary wodnej, stabilizując mikroklimat murów.

Detal architektoniczny, obejmujący lizeny, gzymsy, opaski okienne oraz archiwolty, wykonano w technice narzutu zaprawy mineralnej bezpośrednio na murze. Tego rodzaju rozwiązanie było typowe dla architektury klasycystycznej, w której forma detalu wynikała z modelowania masy tynkarskiej, a nie z aplikacji prefabrykowanych elementów. Umożliwiało to zachowanie spójności materiałowej całej elewacji oraz harmonijne zespolenie architektury z jej opracowaniem kolorystycznym.

Kościół reprezentuje styl neoklasycystyczny o wyraźnych cechach późnego klasycyzmu. O przynależności do tego nurtu świadczy przede wszystkim ścisła, trójosiowa kompozycja elewacji frontowej z jednoznacznie zaakcentowaną osią główną. Kolumnowy portyk stanowi bezpośrednie nawiązanie do architektury antycznej i podkreśla reprezentacyjny charakter obiektu. Nad elewacją frontową oraz prezbiterium wznoszą się trójkątne frontony, będące klasycznym elementem formalnym tego stylu. Elewację porządkują wyraźne podziały poziome w postaci gzymsów międzykondygnacyjnych i koronujących, a także pionowe akcenty lizen i pilastrów. Całość utrzymana jest w ograniczonej, cieplej kolorystyce, podkreślającej powściągliwość i racjonalność kompozycji.

Wnętrze świątyni zachowało analogiczny charakter stylistyczny. Wapienne tynki stanowiły podłoże pod dekorację malarską, którą – biorąc pod uwagę epokę powstania – można przypuszczalnie określić jako wykonaną w technice kazeinowo-wapiennej. Dominowała w niej dekoracja architektoniczna oraz marmoryzacja imitująca okładziny kamienne. Zastosowano subtelne podziały kolorystyczne, płycinowe lustra oraz pasy akcentujące elementy konstrukcyjne. Dekoracja była ściśle podporządkowana architekturze i współtworzyła z nią logiczną, harmonijną kompozycję, pozbawioną dynamiki i rozbudowanej ornamentyki charakterystycznej dla baroku. Ograniczona paleta barw oraz spokojne rytmy podziałów potęgowały wrażenie ładu i klarowności przestrzeni.

Pierwotna więźba dachowa została wykonana w konstrukcji drewnianej, a pokrycie stanowił łupek kamienny – materiał trwały, szlachetny i zgodny ze stylistyką klasycystyczną. Zastosowanie łupku świadczy o wysokim standardzie realizacji oraz o dążeniu do zapewnienia długowieczności obiektu.

Wyposażenie kościoła reprezentuje wysoki poziom rzemiosła artystycznego. Epitaforium Marii z Zamoyskich Potulickiej (nr rej. B/334/5), wykonane z piaskowca, marmuru i stiuku, z elementami złożonego liternictwa, stanowi przykład dziewiętnastowiecznej sztuki sepulkralnej. Drewniana, późnoklasycystyczna ambona (nr rej. B/334/1) jest natomiast przykładem polichromowanej i złożonej snyderki o wysokiej jakości opracowania detalu.

Analiza dokumentacji sporządzonej przed przystąpieniem do prac konserwatorskich wykazała niejednorodny stan zachowania obiektu. Kamienny cokół pozostawał w relatywnie dobrym stanie, jednak spoiny wykazywały miejscowe ubytki i spękania. Tynki elewacyjne w wielu miejscach były

odspojone, spęcherzone i zdeintegrowane, szczególnie w dolnych partiach oraz w sąsiedztwie detali architektonicznych. Widoczne były pionowe pęknięcia w strefie prezbiterium oraz liczne wtórne naprawy wykonane z użyciem zapraw cementowych o nadmiernej twardości.

Zastosowanie materiałów o wyższej wytrzymałości i mniejszej paroprzepuszczalności niż historyczne zaprawy wapienne powodowało koncentrację naprężeń w obrębie murów, co przyspieszało degradację cegły. W warstwach malarskich stwierdzono wielokrotne przemalowania farbami klejowymi, tworzącymi łuszczące się i płatowo odpajające powłoki. Warstwy te utraciły zarówno funkcję ochronną, jak i estetyczną.

We wnętrzu ściany były kilkakrotnie przemalowywane, a ostatnią warstwę stanowiła grubo nałożona farba olejna, szczelnie zamykająca powierzchnię. Doprowadziło to do zaburzenia dyfuzji pary wodnej, migracji soli oraz łuszczenia powłok na skutek różnic rozszerzalności materiałów. Występowały rozwarstwienia, ubytki mechaniczne oraz tzw. „głuche tynki”. Autorska marmoryzacja utraciła czytelność.

Elementy wyposażenia również wykazywały znaczny stopień degradacji. Epitafium było zabrudzone, struktura piaskowca osłabiona, a złocenia miejscowo utracone. Na marmurowej płycie inskrypcyjnej zanikł poler. Ambona została zaatakowana przez owady techniczne drewna, posiadała ubytki oraz odspojenia warstw kredowych i złocień.

Ambona przed i po renowacji.

Program prac konserwatorskich obejmował pełną dokumentację fotograficzną i opisową, dezynfekcję, usunięcie wtórnych zapraw cementowych, oczyszczanie metodą strumienia pary wodnej, stabilizację pęknięć systemami kotwiącymi, impregnację preparatami krzemooorganicznymi, uzupełnienia materiałami kompatybilnymi, rekonstrukcję kolorystyki farbami silikatowymi oraz retusz polichromii. Wnętrze poddano oczyszczaniu mechanicznemu po wcześniejszym rozmiękczeniu powłok gorącym

powietrzem. Farba olejna została całkowicie usunięta, a następnie odtworzono marmoryzację oraz historyczne podziały kolorystyczne.

Ambonę poddano dezynsekcji, impregnacji i naprawom stolarskim. Epitafium oczyszczono, uzupełniono ubytki, przywrócono poler marmuru i zrekonstruowano złączenia.

Wszystkie zastosowane technologie dobrano z uwzględnieniem kompatybilności materiałowej oraz potencjalnej odwracalności. Program prac opracowano zgodnie z zasadą minimalnej ingerencji oraz poszanowania autentycznej substancji zabytkowej.

W wyniku przeprowadzonych działań zahamowano procesy destrukcyjne, przywrócono prawidłową paroprzepuszczalność przegród oraz odzyskano pierwotną kolorystykę elewacji i wnętrza. Obiekt odzyskał klarowność kompozycyjną i harmonijną, trójbarwną strukturę elewacji. Przywrócono integralność estetyczną i technologiczną, zabezpieczając substancję zabytkową na przyszłość.

Realizacja ta wykracza znaczeniem poza sam obiekt. Stanowi przykład modelowego, etapowego programu konserwatorskiego opartego na analizie technologii historycznej i poszanowaniu oryginalnej materii. Kościół pozostaje dziś jedynym elementem dawnego zespołu, który w pełni pozwala odczytać pierwotną wizję architektoniczną. Przywrócenie jego integralności nie tylko zahamowało degradację, lecz także przywróciło mu należną rangę jako świadectwu kultury XIX wieku oraz materialnemu nośnikowi tożsamości regionu.

Wnętrze przed i po renowacji.

Kościół po renowacji.

SECCO Konserwacja
Zabytków Anna i Rafał Jaguś,
dokumentacja fotograficzna.

Dzisiejszy Kościół parafialny pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Potulicach jest zatem nie tylko przykładem XIX-wiecznej architektury sakralnej, lecz także świadectwem złożonej historii miejsca i ludzi z nim związanych. Od prywatnej kaplicy rodu Potulickich, przez okres wojennych zniszczeń i powojennych ograniczeń, aż po odzyskanie funkcji religijnej odzwierciedla on przemiany społeczne i duchowe regionu.

Zachowane epitafia oraz przeprowadzone prace konserwatorskie jasno pokazują, jak ważna jest troska o dziedzictwo kulturowe. Kościół w Potulicach pozostaje dziś więc nie tylko zabytkiem, ale żywym symbolem ciągłości historii i pamięci o przeszłości.